https//doi.org/10.31261/PN.4028.20

Vanda Babić
Sveučilište u Zadru
vbg109@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-7191-2133

Denis Vekić
Sveučilište u Zadru
dvekic5@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-0102-2936

Antemurale Christianitatis hrvatske usmene književnosti: graničarski mentalitet Dalmacije kroz usmenu epsku pjesmu i kulturalno pamćenje o hrvatsko-osmanskim ratovima

Sažetak: Rad se bavi motivima kulturalnog pamćenja koji su zabilježeni u usmenim epskim pjesmama i tradiciji u Dalmaciji (dolina Neretve i Boka kotorska). Teritorij Dalmacije graničio je s Osmanskim Carstvom u vrijeme hrvatsko-osmanskih ratova te je usmena književnost tog prostora iznjedrila usmenu epsku pjesmu kao refleksiju prisilnih ratnih i sudbinskih kontakata. Živeći na granici kršćanskog i islamskog, razvio se poseban graničarski mentalitet čiji se tragovi očituju i u suvremenosti, ne samo u čuvanju baštinskih svetkovina nego i u kolektivnom sjećanju koje definira važnost opstanka svega što je geološki i kulturalno na margini s prijetećim „drugim“.
Ključne riječi: usmena književnost, kulturalno pamćenje, Hrvatska, Dalmacija, dolina Neretve, povijest, graničari, Boka kotorska

Uvod

Usmena epika zauzima važno mjesto među prikupljenim usmenoknjiževnim oblicima bez obzira na to radi li se o količini prikupljenog

materijala, njegovoj kulturološkoj i povijesnoj vrijednosti ili pak o književnoumjetničkim analizama i vrijednosnim književnim kategorijama. Iako je u suvremenosti u izvođačkom i stvaralačkom smislu izostavljena, višeslojni aksiološki obrasci preneseni su u najširem značenju vrlo vjerno, čuvajući sjećanja na višestoljetnu egzistencijalnu problematiku uzrokovanu osmanlijskom agresijom na hrvatske prostore i hrvatski narod u značajnim kulturološkim, vjerskim i identitetskim oprekama. Splet vrijednosti i kulturalnog pamćenja postao je dio dugotrajnog taloga kolektivne svijesti i sjećanja hrvatskog naroda današnjice. Tijekom puna četiri stoljeća prenošenja kolektivnog iskustva hrvatskog naroda prenosila su se pjevanja, kazivanja i kroničarska zapisivanja koja su doprinijela očuvanju memorijskog koda čiji se tragovi i danas uočavaju.[1]

Specifična hrvatska situacija od 15. do 18. stoljeća u hrvatsko-osmanskim ratovima smjestila je Hrvate na samu granicu s Osmanskim Carstvom stavljajući ih tako u graničarsku poziciju konstantnih borbi, svakodnevnih kontakata i povijesnih odnosa s neprijateljem. Nezahvalna pozicija životne opasnosti tijekom nekoliko stoljeća ipak nije hrvatsku usmenu književnost lišila umjetničkog stvaranja i bogatog epskog izričaja bilo da se radi o povijesnoj bilo o junačkoj epici. Bez obzira što pojedine deseteračke pjesme opjevavaju zaljubljivanja, vjenčanja i ljubavne priče uopće, u pozadini tih romantičnih fabula uvijek je surova i bespoštedna stvarnost u funkciji okvira unutar kojeg su opjevani životi i događaji prezentirani.[2]

Okosnica je istraživanja hrvatska usmena epika koja u sebi nosi mnoge obrasce, ideologeme i teme koje opisuju agresivni susret kršćanskog i islamskog svijeta na graničnim područjima Dalmacije i Osmanskog Carstva. Opisujući taj krvavi susret različitih kultura, usmena epska pjesma donosi i svojevrsnu usmenu kroniku povijesti tog vremena te ostavlja memoratski trag za razvijanje motiva kulturalnog pamćenja koji se i danas mogu detektirati u zajednicama koje žive na područjima turbulentne i nasilne povijesti.

Upravo zbog graničarske pozicije, visoke usmenoknjiževne produktivnosti i samih tema hrvatske usmene epike, ovaj se rad bavi analizom ne samo usmene epike nego i pojedinim osobinama kulturalnog pamćenja u kojem se izražava vrijednosna dihotomija kršćanstvo/islam u od-

---

[1] Eduard Osredečki, ur., *Hrvatske narodne junačke pjesme starijih razdoblja* (Željezno--Beč: Biblioteka „Slavenska baština“, Hrvatsko štamparsko društvo, 1985), X.

[2] Karlo Kosor, ur., *Junačke narodne pjesme iz Imotske krajine: nova pjesmarica.* Pretisak. Sakupio Silvestar Kutleša (Imotski: Matica hrvatska Imotski, 1993), XIV.

nosu između Hrvata katolika i Turaka muslimana. Nimalo laskav susret i sukob tih dviju kultura i civilizacija obrađuje se u ovom radu posebno proučavajući dva teritorija u tadašnjoj Dalmaciji. Prvi dio rada bavi se aksiološkim atribucijama i kolektivnim sjećanjem koje su Hrvati u dolini Neretve ispoljavali prema Turcima u stoljetnim sukobima, a drugi se dio bavi istim proučavanjima, ali u okviru područja Boke kotorske koja je na krajnjem jugu Dalmacije bila pod višestoljetnom mletačkom upravom u konstantnim sukobima s turskim agresorima, posebice kad je riječ o sukobima između okupiranog grada Risna i susjednog, slobodnog grada pomorskih kapetana i plemića, Perasta. Kroz usmenu epiku prikupljenu iz pjesmarica i kroz tradicijske i kulturološke obrasce kulturalnog pamćenja, pokazat će se odnos Peraštana prema Turcima iz stoljeća međusobnih sukoba na granici muslimanskog i kršćanskog svijeta. Također, pokušat će se determinirati višeslojnost aksioloških atribucija u pjesničkim primjerima. Dolina Neretve i Boka kotorska nisu geografski povezane niti su imale zabilježenih kontakata. Budući da su autori ovoga rada iz doline Neretve (Denis Vekić) i Boke kotorske (Vanda Babić), cilj je da se iznesu opažanja aksioloških atribucija i kulturalnog pamćenja kroz prizmu antiturskih vrednovanja u pograničnim područjima iz prošlosti.

Predodžbe o Turcima u usmenim epskim pjesmama doline Neretve

Pri proučavanju usmene epike doline Neretve i aksiološkim odjecima odnosa kršćanskoga i muslimanskoga korištene su rukopisne zbirke prikupljene u 20. stoljeću na području doline Neretve, a koje se čuvaju u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu. Riječ je o zbirkama *Folklorna građa iz Metkovića i s Pelješca* koju je prikupio Stjepan Stepanov 1964. godine (IEF rkp. 718), *Folklor donje Neretve i poluotoka Pelješca* koju je prikupio Ivan Ivančan 1964. godine (IEF rkp. 447), *Folklorna građa s Pelješca i Neretve* koju je prikupila Maja Bošković Stulli 1958. (IEF rkp. 257), *Narodne pjesme iz okolice Metkovića i s jednog dijela poluotoka Pelješca* koju je prikupio Olinko Delorko 1964. godine (IEF rkp. 434). Navedenim rukopisnim zbirkama dodana je i zbirka *Hercegovačke narodne pjesme* koju je 1886. godine prikupio katolički bogoslov Pero Marković koji je bio rodom iz Dračeva blizu Gabele. Gabela je pogranično mjesto na obali Neretve i na samoj granici s neretvanskom dolinom, koje je palo pod tursku vlast u 15.

stoljeću. Samo ime mjesto je dobilo od turske riječi *qabāla*, u značenju *carina*.[3]

Osim epskih pjesama iz rukopisnih zbirki koristit će se i putopisni zapisi kao i narativi memoratske funkcije o nekim događajima iz neretvanske prošlosti koji opisuju odnos Neretvana katolika i Turaka i „poturica“ muslimana.

Dolina Neretve tipično je granično brdovito područje Dalmacije u doticaju s Osmanskim Carstvom i u konstantnom susretu s „drugim“. Ti susreti oblikuju identitet ne samo u prepoznavanju onog što je neretvansko, nego i u prepoznavanju onog što to nije. Takva razgraničenja s „drugim“ posljedica su konstantnog i višestoljetnog života u nasilju, nesigurnosti i okrutnosti. Takav način života oblikovao je mentalitet koji je i danas čvrst u stavovima prema općem „drugom“ kao što je to vidljivo u epskim pjesmama iz tog kraja. Osim definiranja „drugog“ javljaju se i osobine graničarskog mentaliteta.

Takav princip deklariranja „mi-tabora“ i „drugog“ gotovo je tipičan za hrvatsku usmenu epiku, a odražava se u kolokvijalnom govoru i danas u dolini Neretve. O buntovnoj naravi Neretvana i spremnosti na okrutnost svake vrste prema neprijatelju piše i Evlija Čelebi, turski putopisac koji je također pristran u veličanju svog tabora i nimalo naklonjen kršćanima. Međutim, u osnovi usmene epske deseteračke pjesme stoje sukobi između protivničkih strana, a osnovna struktura pjesme ovisi o tome kako se suprotstavljene strane povezuju ili razdvajaju u osnovnim principima djelovanja.[4]

Važno je napomenuti kako se u neretvanskoj dolini više ne pjevaju usmene epske pjesme iako još žive ljudi koji su vješto pjevali uz gusle. Međutim, sjećanje na izvođenje usmene epike na tom je prostoru ostalo ukorijenjeno kod starije muške populacije koja je tvrdila da je bila svjedokom takve prakse u djetinjstvu. U neinduciranim kazivačkim situacijama može se čuti kako su najčešće epske pjesme bile junačke i one koje su opjevale specifične sudbine slabo poznatih povijesnih lokalnih pojedinaca. Primjerice, i danas se kroz šalu znaju recitirati epski deseterci šaljivog i podrugljivog tona o osobama koje su živjele sredinom i krajem 20. stoljeća, što je od sadašnjice udaljeno nekih pedeset godina. Mnogi stariji sugovornici s nostalgijom rado pripovijedaju kako su uz vatru i ognjište satima slušali guslara kako pjeva o junacima iz daleke prošlosti. Stoga ne čudi da se uzorak aksioloških atribucija zadržao do

---

[3] *Gabèlla* – http://www.treccani.it/vocabolario/gabella (pristupljeno 5. prosinca 2019).

[4] Alois Schmaus, „Iz studija o krajinskoj epici,“ u *Usmena književnost – izbor studija i ogleda*, ur. Maja Bošković-Stulli (Zagreb: Školska knjiga, 1971), 238, 239.

današnjih dana. Ovime se može utvrditi kontinuitet izvođenja usmene epske pjesme u dolini Neretve, a to dodatno prikazuje hermetičnost te zajednice koja, iako u konstantnom susretu s globalizacijskim obrascima, funkcionira kao jedna široka zajednica koju obilježava isti mentalitet i identitet, koliko god partikularan bio iznutra. Ova opažanja potvrdit će primjeri iz rukopisnih zbirki koji su pisana refleksija nekad žive riječi koja je našla mjesta u kolektivnoj memoriji Neretvana.

Analizom epskih pjesama iz navedenih zbirki uočava se kako se razine vrednovanja epske zbilje i aksiološkog potencijala odvijaju kroz leksičku i iskaznu razinu, a legitimiranje pripovjedača prisutno je u pojedinim pjesmama.[5] Pojedine pjesme u sebi sadrže aksiološki postupak u kojem se na sižejnoj razini izražava odnos prema Turcima. Tako se u rukopisnoj zbirci Olinka Delorka iz 1964. godine, u pjesmi br. 46., opisuje situacija gdje mladi Turčin od siromašnog muža Bogdana otkupljuje ženu.[6] Otkupljena žena moli Turčina da ju poštedi jer se majci na samrtnoj postelji zaklela da neće ljubiti Turčina.[7] Poslije se otkrije po posebnim biljezima i znacima da je mladi Turčin zapravo njezin brat u turskoj službi. U samoj zakletvi koju je dala majci kao ispunjenje posljednje želje vidi se tvrdokornost u nastojanju da se kršćani i muslimani ne miješaju te da se kćeri ne udaju za Turke.

Slično majčinoj predsmrtnoj želji javlja se i motiv gdje majke odbijaju prošnje Turaka njihovih kćeri. U radnji tih pjesama opisuje se odnos između kršćanskog junaka ranjenog u boju protiv Turaka i njegove sestre koja ga njeguje. Na sižejnoj razini događa se uvijek isto – ranjeni junak od sestre traži malo vode, no ona se jada kako je teško ići na bunar po vodu jer tamo, na tom prostoru koji je zauzeo neprijatelj, obitava Turčin (u slučaju ovih pjesama riječ je o Arapinu) koji je već prije tražio njezinu ruku za vjenčanje koje je ona odbila. Turčin se zakleo da će je obljubiti iz osvete kada je sljedeći put zatekne pored bunara, a ona u strahu sluša bratov savjet da se odjene u muškarca i tako donese vodu. Napravivši tako, ona prevari Arapina koji ju bezuspješno lovi, a ona mu se na kraju i naruga.

Neprijatelj se opisuje aksiološkom atribucijom *crni Arapine* čime se definira njegovo podrijetlo i vizualna tjelesna diferencijacija:

---

[5] Davor Dukić, *Figura protivnika u hrvatskoj povijesnoj epici* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1998), 16–24.

[6] Olinko Delorko, *Narodne pjesme iz okolice Metkovića i s jednog dijela poluotoka Pelješca* (IEF rkp. 434, 1964), 42–67.

[7] Pjesma br. 46., str. 42–44. Kazivala Tada Brljević, rođ. Ćelić 1874. Zapisao Olinko Delorko 24. 5. 1964. u Momićima.

Al za goron crni Arapine,
on je mene ů matere pita´
devet lîta i devet crni zimâ:
nit´ sam ´tila, nit´me majka dala,
pa mi se je, brate, on zakleja
da će on meni lice obljubiti.[8]

Prostorna diferencijacija očituje se i u izrazu *za goron* odvajajući jasno prostor „mi-tabora“ u odnosu na prostor „oni-tabora“. Također, čvrsto razgraničenje tabora vidi se u zajedničkom stavu majke i kćeri u odbijanju prošnje. Slično pjevaju i druge pjesme ove tematike:

Al za gorom crni Arapine,
on je mene u matere pita,
devet lita, devet crni zima,
nit sam tila, nit me majka dala,
pa se crni Arapin zareka,
da će moje lice obljubiti
ako nigdi to kod vode ladne.[9]

I u ovom dijelu pjesme koriste se iste aksiološke atribucije, osim što se u gornjem primjeru pjesme dodatno naglašava blizak odnos sestre i brata. U sljedećem primjeru vidljivo je legitimiranje pripovjedača koji se postavlja u funkciju tumača i onog koji prepričava događaj izvana.

(…) pa doziva sestru Anđeliju,
da mu nosi vode ispid gore,
al pod goron crni Arapine,
pa će njojzi obljubiti lišce.[10]

Zanimljiva je uloga prostora gdje se, u ovom slučaju, brata i sestru smješta prostorno na goru, na brdo, a njihova neprijatelja *ispod gore*,

[8] Stjepan Stepanov, *Folklorna građa iz Metkovića i s Pelješca 1964*. IEF rkp. 718, 1964, 57. Pjesma br. 41, str. 57. Pjevala Jela Jerković, rođ. Šunjić 1902. u Rogotinu. Zapisao Stjepan Stjepanov 24. 5. 1964. u Rogotinu.

[9] Kazivala Mara Šunjić, rođ. Dukmović 1911. godine u Opuzenu, zapisao Olinko Delorko 24. svibnja 1964. u Rogotinu. U Delorko, *Narodne pjesme*, pjesma br. 60, str. 63.

[10] Kazivala Mande Bukovac, rođ. Suton 1905. u Vidu, zapisao Olinko Delorko 18. svibnja. 1964. u Vidu. U Delorko, *Narodne pjesme*, pjesma br. 17, str. 18.

odnosno u niže geografske razine. U još jednom primjeru takve pjesme ističe se mržnja prema neprijatelju kroz uvredljive riječi:

> Seko moja, milovanje moje,
> za gorom je crni Arapina,
> Arapina, rodila ga kurva!
> On će tvoje obljubiti lišce![11]

Dijaloškom formom pripovjedač direktnije uvlači slušatelja u vrlo blizak odnos brata i sestre, posebno korištenjem fraze *seko moja, milovanje moje*, a s druge strane postavlja opreku prema neprijatelju omalovažujući njegovo podrijetlo: *Arapina, rodila ga kurva!* Time se daje jasna diferencijacija obiteljske povezanosti brata i sestre i neprijateljskog bludničkog obiteljskog okvira. Vidljivo je da je to najsnažnija aksiološka atribucija koja se daje u tom tipu pjesme i izražava strast i nevolju koje su pomiješane u istovremenoj mržnji prema protivniku i ljubavi prema najbližim članovima obitelji. Tim postupkom pruža se suptilna poruka obiteljske ljubavi i jedinstva u savladavanju neprijatelja, posebice kada je djevojačka čast u pitanju. Slično se primjećuje i u drugoj pjesmi gdje se u negativnom tonu govori o zloj Omerovoj majci:

> (…) za tu jubav nije niko znao,
> samo kučka Omerova majka.[12]

Proučavajući rukopisne zbirke epskih pjesama u dolini Neretve, uočava se prisutnost baladičnog epskog izričaja, dok su junačke pjesme slabije zastupljene. Baladični ton vidljiv je u opisu odnosa u intimnom svijetu protagonista, a ujedno je nabijen snažnim emocijama i suočavanjem sa smrću.[13]

Obiteljsko zajedništvo i otpor prema Turcima vidljivi su u stihovima gdje mladić na smrtnoj postelji od sestre traži da ubije konja kako ga Turci ne bi uzeli sebi:

---

[11] Pjevala Kata Bukovac, rođ. Suton 1888. u Vidu, zapisao Stjepan Stjepanov 18. i 19. svibnja 1964. u Vidu. U Stjepanov, *Folklorna građa*, pjesma br. 10, str. 18.

[12] Kazivala Mila Grgurinović, rođ. Oršulić 1926. u Kominu, zapisao Olinko Delorko 19. svibnja 1964. u Kominu. U Delorko, *Narodne pjesme*, pjesma br. 28, str. 24.

[13] Davor Dukić, ur., *Usmene epske pjesme I.*, Stoljeća hrvatske književnosti (Zagreb: Matica hrvatska, 2004), 55.

Ve´go, čuješ, mila seko moja,
uzmi, seko, brijatkinju ćordu,
pa mi vodi konja do Morave,
odsjeci mu sa ramena glavu,
pa ga turi, seko, u vodicu,
da ga ne bi Turci pojašili!
A eto ti na kuli topovi,
pa se brani, seko, od Turaka!
Ja umirem, draga seko moja…
To izusti pa dušicu pusti.[14]

U sižejnoj konstrukciji vidi se legitimiranje pripovjedača kroz riječi ranjenog mladića koji iznosi opće mišljenje o Turcima i osobnoj imovini. Kula s topovima postaje posljednje uporište borbe protiv neprijatelja jer funkciju ratnika nakon bratove smrti preuzima njegova sestra te se i kulom s topovima diferencira zaštićeni svijet od neprijatelja.

Pri uopćenom opisu Turaka iz percepcije „mi-tabora“ u pjesmama se javljaju pojedini spomeni turske vojske koji nisu toliko obojeni mržnjom koliko standardnom percepcijom prema neprijatelju.

U pojedinim se pjesmama tursku vojsku opisuje kao snažnu i mnogobrojnu, onu kojoj se ne može zadati težak udarac:

Svu poljanu Arap pritisnuo,
sve se crni ko pod nebom
konj do konja, junak do junaka.[15]

Osim opisa mnogobrojnosti vojske, u mitskom opisu njezina vojskovođe vidi se odraz poštovanja prema snazi neprijatelja:

Čador jedan kod vode studene,
vas je zelen od svile zelene
na njem kita od suhoga zlata
pod njim sjedi crni Arapine.
pred čadorom koplje zalijeno
za koplje svezana kobila.[16]

---

[14] Pjevao uz gusle Vinko Jakić pok. Pere, rođ. 1923. iz sela Crnići, zapisao Stjepan Stjepanov 26. svibnja 1964. u Crnićima. U Stjepanov, *Folklorna građa*, pjesma br. 66, str. 93.

[15] Pjesma „Senjanin Ivan ženi Sestrić Marijana“, u *Hercegovačke narodne pjesme*, zapisao Pero Marković 1886 (IEF. rkp. 247, 1886), 29.

[16] Marković, *Hercegovačke narodne pjesme*, 29.

Iz ovih stihova vidljive su atribucije kojima se odaje poštovanje prema neprijatelju čija se moć odražava njezinim stupnjevanjem: *čador > voda > svila > zlato > Arapin > koplje > kobila*. Dalje u pjesmi opisuje se krvavi ishod mučne i gotovo izjednačene borbe kršćana i muslimana:

> Kad pogleda po Okuki pustoj,
> brežine se glavam okitile
> a doline krvi napojile.[17]

Na povratku junaka Sekule u pjesmi se spominju i sadistički odnosi prema neprijatelju gdje je junak na grivu konja zavezao otkinute turske glave kao trofeje:

> (…) kolika je griva u putalja
> svu je grivu glavom nakitio
> krvava mu do ramena glava.[18]

Suborac Marko ukorava ga što nosi glave pogubljenih neprijatelja, a ne lovi roblje za prodaju kako bi majci donio novac:

> Kopiljane dijete Sekule
> što ne čuvaš konja i gjevojke.
> Što će tebi Harapove glave
> lasno ti je nakupiti mrtve.
> Nakupi ih kopilane žive
> zar je mati tvoja pačarica?
> Zar ćeš nosit od Arapa glave
> da ti pite kuha pačarice.[19]

Izuzetno okrutno postupanje prema protivničkim vojnicima u ovoj pjesmi odražava količinu mržnje koju su kršćani gajili prema muslimanskim protivnicima, ali i ratničku praksu prikupljanja trofeja koji ne služe ničemu nego stjecanju slike nemilosrdnog kršćanskog neprijatelja. Vrijeme u kojem se odvija epska pjesma vrlo je zloćudno

---

[17] Marković, *Hercegovačke narodne pjesme*, 36.
[18] Marković, *Hercegovačke narodne pjesme*, 37.
[19] Marković, *Hercegovačke narodne pjesme*, 37.

te ispunjeno masovnim zločinima protiv civila i genocidima. Juraj Divnić piše o grozotama koje se ne mogu shvatiti iz današnje perspektive niti se mogu ičim opravdati. Tako opisuje prizore gdje hoda preko djece koja su iščupana iz razrezanih majčinih utroba, navodi kako su Turci sjekli grudi i davali djeci da iz njih piju krv te kako su majkama davali da piju dječju krv iz njihovih vratova.[20] Nezamislivi zločini počinjeni su u tim ratovima gdje nije bilo sudova ni pravde koja bi mogla zadovoljiti oštećene. U primjeru navedene pjesme ratnik kršćanin postupa prema poraženim muslimanima vrlo okrutno, a usmena epska pjesma o tome pjeva bez cenzure i suzdržavanja te se moramo zapitati je li junak veći ako je okrutan ratnik ili ako ima razum i čast da drukčije postupi u kritičnim situacijama. Čitajući pjesmu stječe se dojam kako je sama atmosfera u kojoj se odvija bitka zapravo prikaz unutarnjeg stanja ratnika u njoj. Time se prizor opijenosti ratnika krvlju sagledava u sloju ratne okrutnosti koja junake dovodi na granicu između ljudskog i životinjskog. Junak je u ovoj pjesmi prikazan realistično ili, bolje rečeno, necenzurirano. Stoga je nezahvalno i uzaludno epske junake dijeliti po etničkoj osnovi na dobre ili loše jer epska pjesma progovara o okrutnom životu s obje strane.[21] Sižejnim postupkom i karakterizacijom likova te opisom krvoločnog vojevanja prikazuje se borba kroz što okrutnije postupanje prema neprijatelju, no junak u pjesmi, Kraljević Marko, kudi takav oblik ratovanja jer je na štetu junaštvu i obiteljskoj monetarnoj stabilnosti kroz stjecanje plijena. Okrutno postupanje s neprijateljem i uzimanje glava kao trofeja nije nepoznato u epikama drugih naroda.[22] Ovdje se ne može govoriti o etničkom trofejnom specifikumu, nego o okrutnoj praksi srednjovjekovnog ratovanja koje je zasnovano na drevnim predodžbama u kojima se smatralo da snaga i volja protivnika stoji „u njegovoj glavi".

Vrednovanjem na leksičkoj razini uočava se i atribuiranje neprijateljskog tabora izrazima *dobar aga*, *glava od Turaka* ili *silene balije*. Ali odmah se vidi pejorativno korištenje atributa *balija*. Slično se odražava u istoj pjesmi gdje se ujedno uvažava snaga protivnika, ali i njihova okrutnost i činjenje nepravde kršćanima:

---

[20] Davor Dukić, *Sultanova djeca. Predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja* (Zadar: THEMA, 2004), 18.

[21] Maja Bošković-Stulli, *O usmenoj tradiciji i životu, Uporaba narodne pjesme* (Zagreb: Konzor, 1999), 144.

[22] Olinko Delorko, ur., *Narodne epske pjesme I*, Pet stoljeća hrvatske književnosti (Zagreb: Matica hrvatska, Zora, 1964), 12, 13.

A kad dođu silene balije,
Arap kupi turske dumurdžije.
Sve dvojstruko oni otimaše,
od kršćana silom uzimaše.[23]

Pod terminom *balija* misli se na islamizirane stanovnike Bosne i Hercegovine koji su u vrijeme turskog carstva bili turski podanici. Taj se termin zadržao do današnjih dana u pogrdnom značenju. Istodobno se junaka pjesme, Andriju Šimića, naziva *zmijom šarovitom* čime se izražava njegova snaga i lukavstvo:

Rodi majka zmiju šarovitu
a u Grudu, selu kruševitu
eto gori u Hercegovinu,
u nevoljnoj turskoj pokrajini.[24]

U jednoj se drugoj pjesmi primjerice Turke atribuira kao neprijatelje lišene ljudskih vrlina, opisuje ih se kao snažne i imaju atribucije predatora:

…pade Marjan po kamenoj stini –
za njim Turci kano mrki vuci.[25]

Dalje se, u ranije navedenoj pjesmi, Andrija Šimić u Ljubuškom žali na sudu zbog prijetnji ubojstvom i otimanja pri sukupljanju danka. Tom se pjesmom poopćeno prikazuje *turska pravda* u kojoj ni junak ne može postići pravdu kada sudac izriče opužbu protiv njega:

Sudac ne sluša tužbe Andrijine,
već mu veli: „Sikter kaurine!
Nisu Turci kako vi velite,
već protiva njima govorite!“[26]

---

[23] Kazivao Stanko Nikolić pok. Ivana, rođ. 1880. u selu Momići, zapisao Stjepan Stepanov 22. svibnja 1964. u Momićima. U Stjepanov, *Folklorna građa*, pjesma br. 158, str. 216.

[24] Kazivao Stanko Nikolić pok. Ivana, rođ. 1880. u selu Momići, zapisao Stjepan Stepanov 22. svibnja 1964. u Momićima. U Stjepanov, *Folklorna građa*, pjesma br. 158, str. 216.

[25] Kazivao Vinko Jakić pok. Pere, rođ. 1923. iz sela Crnići, zapisao Stjepan Stepanov 26. svibnja 1964. u Prudu. U Stjepanov, *Folklorna građa*, pjesma br. 165, str. 249.

[26] Kazivao Stanko Nikolić pok. Ivana, rođ. 1880. u selu Momići, zapisao Stjepan Stepanov 22. svibnja 1964. u Momićima. U Stjepanov, *Folklorna građa*, pjesma br. 158, str. 218.

Time se još jednom Turke atribuira vrednovanjem na sižejnoj razini gdje junak, kršćanin kojeg se naziva kaurinom, ne uspijeva dobiti pravdu sudskim putom pa uzima stvar u svoje ruke govoreći:

Ja tebe neću ni moliti!
Odsad moja pravica će biti![27]

Ovi primjeri govore o općoj predodžbi turske vlasti te se jasno diferenciraju tabori neprijateljstva. Osim općih predodžbi, u pjesmama nabijenim snažnim emocijama i tragičnim ishodom javljaju se i motivi koji na izrazito brutalan način opisuju surove životne situacije koje najčešće rezultiraju smrću nevinih. O tome svjedoči i turski putopisac Evlija Čelebija u svom *Putopisu*, o čemu će biti riječi kasnije u tekstu. U navedenim primjerima vide se osobine impulzivnosti i tragične strasti koja se javlja kod turskih protagonista. Primjerice, u jednoj se pjesmi Osman ispovijeda majci govoreći o svojim pretenzijama potaknutim strašću:

O, starice stara majko moja,
otkad sam se od tebe rodio i na moje noge podigao,
ja ne viđoh ljepše ženske glave
što sam ljubu Vide Daničića.
Da se nisam junak oženio,
Daničića ja bi pogubio,
s njegovom se ljubom oženio.[28]

Imanentno vrednovanje na sižejnoj razini vidljivo je u dvije pjesme gdje se u usmenoj epici neretvanskoga kraja opisuje tragična impulzivnost mladog muslimana koji u bijesu uzrokuje smrt nevinih. U rukopisnoj zbirci *Folklorna građa iz Metkovića i s Pelješca*, u pjesmi broj 155, vidi se jasno navedeno vrednovanje koje postavlja tragičan čin na sami kraj pjesme kada se odvija kulminacija i razrješenje radnje, ali bez katarzičnog učinka jer šok izazvan djelovanjem turskog mladića ostaje poput opomene u zraku gdje se ekstremno ponašanje postavlja rame uz rame s tragičnim ishodom.

[27] Kazivao Stanko Nikolić pok. Ivana, rođ. 1880. u selu Momići, zapisao Stjepan Stepanov 22. svibnja 1964. u Momićima. U Stjepanov, *Folklorna građa*, pjesma br. 158, str. 218.
[28] Kazivala Jerka Radić, rođ. Dragobratović 1910. u Slivnu, zapisala Maja Bošković-Stulli 22. rujna 1956. u Opuzenu. U *Folklorna građa s Pelješca i Neretve* 1956, prikupila Maja Bošković Stulli (IEF rkp. 257, 1956), pjesma br. 7, str. 188.

Zakukala stara majka Ćafer-begova:
Ćafer-beže, ludo dijete, što mi dovede!
dovede mi ludo mlado, luđe od sebe
Tvoja ljuba, moja snaša neće da radi
već se bijeli i rumeni i ašikuje!
Skoči se Ćafer-beže na čardak,
jami sablju, sablja zveknu, ljuba jeknu, čedo proplaka.[29]

Legitimiranje na razini vrijednosne atribucije očituje se u sintagmama *ludo dijete* i *luđe od sebe*, a vrednovanje na sižejnoj razini u zadnjim stihovima gdje se u sažetom informativnom diskursu odražava silovitost postupka koji je doveo do tragedije. Atribucijom ludosti koju čak i Ćafer-begova majka deklarira, opisuje u pjesmi jednog bega kao impulzivnog, ludog ubojicu žene. Ovaj je prizor dovoljan da se u svijesti slušatelja razvije svijest o značajnim pojedincima begovskog podrijetla iz protivničkog tabora.

Slično pjeva i druga pjesma koja također na sižejnoj razini ostvaruje imanentno vredovanje pripadnika „oni-tabora". *Ivo turska pijanica* prikazuje poturicu kao alkoholičara koji ne samo da nije dobar muž i otac nego je i loš musliman jer se ne suzdržava od alkoholnih pića, tim više što osim vina pije i rakiju.

Da sam znala, ne bi Maru dala,
jer je Ivo turska pijanica;
do po noći s Turcin vino pije,
od po noći vino i rakiju![30]

Međutim, najteži grijeh poturice Ive nije u odavanju piću, nego u rezultatu opijanja koji dovodi do tragične i krvave posljedice u kojoj decimira svoju budućnost kroz smrt žene i nerođena djeteta:

(…) dok je Mara otvorila vrata, vadi Ivo noža iza pasa
pa udara Maru u srdašce,
kako je lako udarija,
na nožu joj sina izvadija.[31]

---

[29] Kazivala Manda Ereš, rođ. Zmijarević 1896. u selu Plinovi, zapisao Stjepan Stjepanov 18. i 19. svibnja 1964. u Vidu. U Stjepanov, *Folklorna građa*, pjesma br. 155, str. 211.

[30] Kazivala Tomica Jelčić, rođ. Batinović 1892. u selu Vrdesne, zapisao Olinko Delorko 21. svibnja 1964. u Krvavcu. U Delorko, *Narodne pjesme*, pjesma br. 42, str. 45.

[31] Kazivala Tomica Jelčić, rođ. Batinović 1892. u selu Vrdesne, zapisao Olinko Delorko 21. svibnja 1964. u Krvavcu. U Delorko, *Narodne pjesme*, pjesma br. 42, str. 45.

Slično sižejnom postupku u prethodnom primjeru, i ova pjesma završava upravo u trenutku tragičnog događaja do kojeg je vodila cijela radnja pjesme. Jasno je da se u pjesmi tragedija objašnjava zlim djelovanjem pojedinca koji je pod potpunim utjecajem alkohola i žestoke naravi. Time se ubojstvo ne opravdava, nego i dodatno osuđuje jer u bijesu i pijanstvu Ivo ubija ne samo ženu nego i svoju budućnost, svoje dijete.

Zanimljivo je da se ubojstvo nožem i u suvremenosti komentira u dolini Neretve kao „turski način" rješavanja nesuglasica. Nepovjerljivost prema Turcima i muslimanima rezultirala je imanentnim postupcima vrednovanja u epskoj pjesmi doline Neretve toliko da su se razvile i uzrečice koje se pronose kroz pjesme poput *u Turkinje vire ne imade*. Pjevači epskih pjesama neretvanskog kraja ne suzdržavaju se od sirovih, brutalnih opisa u kojima ne izostavljaju mučne dijelove, već ih legitimno uvrštavaju u pjesmu poput opomene i memorata na događaje koji su uzrokovali Turci. Tako se u jednoj pjesmi spominju zločini nad civilima kada mladić, hajduk, otima djevojku za prijatelja i pita je bi li prepoznala Komjena barjaktara:

Ja bi lako njega poznavala,
kad je dijete u matere bilo.
Turci su mu dvore porobili,
staru majku konjin pogazili,
i sad mu se na mišici znade
konjska ploča i dvanaes' čavala.[32]

Pjesmom se prenosi sjećanje na zlodjela koja su Turci počinili nad civilima koje bi potlačili. U ovim stihovima jasno je vidljiva predodžba o Turcima u postupanju sa zarobljenicima i civilima. U ovoj se pjesmi poseže za radikalnim primjerom turskog sadističkog odnosa prema neprijateljima opisujući tragično djetinjstvo junaka pjesme. On je obilježen traumom koje se na može rješiti ni zaboravom jer o njoj svjedoči otisak potkove konja u obliku ožiljka na junakovoj ruci. Tim je motivima anonimni pjesnik u pjesmu o otmici djevojke utkao sjećanje na tursko sadističko ophođenje prema kršćanima dodajući na kraju uzrečicu da *u Turkinje vire ne imade* kako bi krilaticom podsjetio kakav odnos nepovjerenja prema Turcima kršćani trebaju nositi u kolektivnom sjećanju.

[32] Kazivala Jerka Radić, rođ. Dragobratović 1910. u Slivnu, zapisala Maja Bošković-Stulli 22. rujna 1956. u Opuzenu. U Bošković-Stulli, *Folklorna građa*, pjesma br. 10, str. 203.

Slično gore navedenim predodžbama o Turcima u jednoj pjesmi se javlja i junak Marko Kraljević kao sudac i krvnik za nečasni čin turskog protagonista pjesme. U rukopisnoj zbirci nalazimo vrlo zanimljiv siže u kojem ranjeni junak pluta rijekom dok nije naišao na bogobojaznu i pravednu Turkinju djevojku koju zamoli da mu pomogne, a on će njoj zauzvrat darovati bogatstvo. Djevojka, sestra Mustaf-age javi bratu što je vidjela, a brat je posluša i dođe sam do ranjenika. No, vidjevši da ranjenik ima sablju okovanu zlatom i draguljima, u pohlepi uzme sablju i odsječe glavu ranjeniku i pusti ga niz rijeku:

> Sve se misli Ture Mustaf-aga,
> sve se misli što bi učinio,
> sve mislio, na jedno smislio –
> otpasa mu tri ćemera blaga,
> njem′otpasa a sebi pripasa,
> otpasa mu brijatkinju čordu –
> ćordom ma’ne, o’sječe mu glavu,
> pa ga baci u vodu Maricu.[33]

Kad je došao u carevu vojsku, Marko Kraljević saznaje za sablju i, vidjevši da ona pripada kraljevskoj obitelji, u bijesu njome odsjeca glavu Mustaf-agi. Taj je siže vrlo zanimljiv jer se ponovno opisuje negativna i nečasna karakterna osobina mladog age koji je plemenita podrijetla.

> Razljuti se Kraljeviću Marko,
> drmnu sabljom i desnicom rukom,
> o’sječe mu s ramena glavu.[34]

Nije nepoznato da se lik Marka Kraljevića u epskim pjesmama postavlja kao sudac i izvršitelj kazne. To je vidljivo i u primjeru gdje u epskoj pjesmi poučava sultana pravdi. Često ga se može vidjeti kao tipičnog srednjovjekovnog feudalca, nasilnog i okrutnog.[35]

Zanimljivost je da se u pjesmi u opreku stavljaju brat i sestra. Brat Mustaf-aga je pohlepan i ubojica, a sestra je bogobojazna i poštena.

---

[33] Kazivao Vinko Jakić pok. Pere, rođ. 1923., iz sela Crnići, zapisao Stjepan Stjepanov 26. svibnja 1964. u Prudu. U Stjepanov, *Folklorna građa*, pjesma br. 162, str. 228–229.

[34] Kazivao Vinko Jakić pok. Pere, rođ. 1923., iz sela Crnići, zapisao Stjepan Stjepanov 26. svibnja 1964. u Prudu. U Stjepanov, *Folklorna građa*, pjesma br. 162, str. 231.

[35] Tvrtko Čubelić, ur., *Epske narodne pjesme* (Zagreb: Školska knjiga, Moja biblioteka, Izbor iz narodne književnosti, 1956), 29.

Značaj njezine pravednosti vidi se i u ostvarenju kletve koju je izrekla bratu:

Na šta si se, brate, polašio,
a na jadnu sablju okovanu –
i da bog da, o'sjekla ti glavu![36]

Motivi kulturalnog pamćenja u odnosu prema Turcima

Putopisi iz stoljeća hrvatsko-turskih ratova dragocjeni su izvori informacija o kulturološkim i povijesnim okolnostima koje mogu dodatno rasvijetliti kontekstualnost usmenih epskih pjesama. Za Hrvatsku, a i za Bosnu i Hercegovinu, značajan je *Putopis* Evlije Čelebije (Evliya Çelebi) iz 17. stoljeća u kojem se mogu iščitati pojedini kontekstualni isječci koji svjedoče o odnosu koji su stoljećima održavali Hrvati i Turci. Čelebija tako piše o napadu na kršćane koji su nosili turski plijen iz vojnog pohoda. Jasno se mogu iščitati kakvi su bili odnosi u krvavim sudbinama pograničnog života kada su uskoci ratovali protiv Turaka: „Tada su ih dočekali stanovnici ove varoši i nakon dugotrajne borbe oteli 20 zarobljenika koje je neprijatelj bio zasužnjio i prisilili ga da baci 17 odsječenih glava (koje je nosio sa sobom). (…) Idući odatle prema zapadu došli smo u grad Gabelu, krajnje mjesto islamske krajine.“[37]

Plijen odsječenih glava opisan je kao motiv u prikupljenoj pjesmi u kraju koji se naslanja na dolinu Neretve, a nalazi se s „onu stranu“ turske granice, u rukopisnoj zbirci *Hercegovačke narodne pjesme* koje je skupio Pero Marković 1886. godine.

Osim krvavih pohoda, Čelebija je u nekoliko rečenica opisao i pograničnu buntovnu narav Neretvana, u kojima se iskaz vojnika u Kuli Norinskoj tumačio kao vjerodostojan i valjan: „Kad smo mi, zatim, rekli da bismo željeli na putu uz Mostar, razgledamo i vilajet Ljubuško, to nam norinske gazije nisu odobrile rekavši: 'neprijatelj je jako buntovan, i mi odustašmo od te namjere' (…)“[38]

---

[36] Kazivao Vinko Jakić pok. Pere, rođ. 1923., iz sela Crnići, zapisao Stjepan Stjepanov 26. svibnja 1964. u Prudu. U Stjepanov, *Folklorna građa*, pjesma br. 162, str. 231.

[37] Evlija Čelebija, *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama* (Sarajevo: Svjetlost, 1967), 460.

[38] Čelebija, *Putopis*, 460.

Buntovna narav bila je temelj nestabilnosti odnosa i mržnje prema Turcima koje se u potpunosti doživljavalo kao osvajače koji su direktni neprijatelji mira i egzistencije Neretvana koji su živjeli u samoj dolini i u brdima oko doline.

Krvav i nasilan život, ubojstva, gubitak osobe iz obitelji, ekonomska nestabilnost, siromaštvo i nasilna smrt obilježili su objektivnu stvarnost tog vremena i u skladu s objektivnim povijesnim temeljem na koji se usmene epske pjesme nadograđuju, čuvaju se kolektivna sjećanja koja prerastaju u kulturalno pamćenje i ponegdje u običajnu praksu. Primjer predaje o krvavom sukobu koji je planuo između dva hajduka Neretvanina i Turčina ostao je zabilježen u jednoj obitelji iz Vida kao obiteljska predaja koja se čuvala generacijama. Dva su hajduka sreli Turčina, izazvali sukob pogrdnim riječima te mu odsjekli glavu samo zato što je Turčin, bez obzira što je bio naoružani trgovac sa zajamčenim pravima. Grob Turčina i danas se nalazi na mjestu gdje je ubijen te se sve do suvremenosti donosilo kamenje čineći tako kamenu gomilicu na tom mjestu. Običaj je to koji je ostao još iz antičkih ilirskih vremena. O suvremenom nastavku kontinuiteta nošenja kamenja na ilirske gomile moglo se posvjedočiti i osamdesetih godina dvadesetog stoljeća u sjeverozapadnim brdima doline Neretve.

O tom sukobu pripovijeda i Željko Volarević Špirić u župnom glasilu mjesta Vid pod nazivom *List župe Gospe Snježne*:

> Neki Turčin Lalić, iz Ljubuškoga, putova iz Stona doma preko Pruda. Više Pruda u Prudskoj dragi, na mistu zvanom Mršina rupetina, da su ga saletjela dva ajduka i zavikali: Stani, Turčine, da ti tvoga sveca Muameda! A Turčin odvrati: Što to reće, pašče lajavo? I maši se za pušku. Nato jedan ajduk skoči, privali ga s konja, a drugi mu odsiče glavu. Kad su ga pritresli kod njega ne nađoše ništa do li oku soli. A jerbo ga smakoše na njiovoj strani tribalo ga je privući na našu stranu, da se ne bi Turci osvetili. E, a kako ga vukoše na brzinu da ne bi kogod naiša i vidija, u priši su mu zaboravili glavu. U to dođoše Turci i kad vidiše glavu daleko od tila govorili su među se: „Aii, koliki je junak bija, koliko je bez glave iša." Nu, kad skontaše šta je bilo, skupili se svi Turci iz Vitine, Ljubuškoga i Gabele da će ga osvetiti. Kažu, da se cilo brdo od Bobovišta do Planinića gaja crljenilo od turskih kabanica. U to zazvone zvona u Vidu jerbo se zapalila neka štala, a običaj je bija da se zvonin narod digne na uzbunu. Turci se pripadoše i utekoše vičući: „Bižmo, jadna nan majka! Iza nji stoji Rim i Beč.

> Nemremo ništa. Spasavajmo glave!“
> I tako je taj sukob prošao bez većih žrtava. Ovako je meni pričao moj djed. Moguće da neki znaju i više. Grob ubijenoga Lalića se nalazi i dan danas podno Klačinske drage. Običaj je bio da svaki prolaznik na nj baci bar jedan kamen. To pamtim jer sam i sam kao dijete u tom kraju čuvao ovce. Na tom mjestu se nalazi poprilična gomilica kamenja.[39]

Vidljivo je da se sukobi razvijaju i zbog upućene pogrde na račun neprijatelja. I ova priča svjedoči o mržnji, nestalnosti, previranjima i nasilnoj smrti u pograničnom području u kojem se nalazi dolina Neretve. Ova predaja, koja je vjerojatno nastala negdje u 18. stoljeću, zadržala se prema iskazu kazivača sve do 21. stoljeća kao memorat lokalne zajednice.

U kontekstu kolektivnog sjećanja na krvava vremena sukoba s „drugim“ i danas se mogu čuti pojedini memorati u fragmentima usmenoknjiževnog izričaja kada je riječ o pjesmama, predajama ili izrekama. Ovdje se može vidjeti spomenuta norinska kula prema čijem je imenu nastalo i istoimeno mjesto s druge strane Neretve. Kulu su, kao što je poznato, izgradili Turci u šesnaestom stoljeću kao krajnju kontrolnu točku svoje uprave i Neretvina riječnog toka koji je drukčije izgledao prije austrijske intervencije. Kula je nekoliko puta mijenjala svoje vladare, ovisno o ratnoj i političkoj sreći u tom trenutku. Danas je zaštićeni kulturni spomenik, a na dijelu koji je okrenut prema rijeci Neretvi 1934. godine Neretvani su postavili spomen-ploču obilježavanja uskrsnuća Isusa Krista, ali nisu zaboravili staviti i dio koji spominje i 250. godišnjicu oslobođenja od Turaka:

NA USPOMENU
1900 GODIŠNJICE
ODKUPLJENJA RODA LJUDSKOGA
PO
ISUSU KRISTU
I
250 GODIŠNJICE
OSLOBODJENJA NERETVE OD TURAKA
OVAJ ZNAK

---

[39] Željko Volarević Špirić: „Dvi-tri crtice iz prošlosti župe,“ *List župe Gospe Snježne*, br. 5 (2005), Župni ured Vid, Vid (https://www.vid.hr/zupni-list/5broj/5-dvitricrtice.htm, pristupljeno 15. studenoga 2019.).

SVOJE VJERE, UHVANJA I LJUBAVI
NAROD NERETVE
1934 GOD.
POSTAVI.

Tim natpisom ostvaruje se onaj kontrastivni identitetski marker koji je prisutan i danas, a očituje se u jasnom definiranju „drugog" i jasnom predodžbom vlastita identitetskog koda. Sama diferencijacija vjere u Isusa Krista i oprečno postavljanje u odnosu na Turke Neretvane svrstava na „među" obrane od „drugog" i drugovjernog čemu je svjedok sama spomen-ploča. Osim toga, svake godine, sada već 21 godinu, pored norinske kule veslaju i prolaze sudionici *Maratona lađa*, amaterskog sportskog natjecanja u utrci starih izvornih plovila, „lađa" doline Neretve. Natjecanje u kojem je 2019. godine sudjelovalo 286 veslača i kojim se Neretvani sjećaju slavnih gusarskih dana iz vremena kada su Neretvani pretkršćanske vjere pod knezom Domagojem pustošili istočnom obalom Jadrana. Specifični vjerski identitetski marker sveprisutan je i očituje se i u ponekim uzrečicama koje se i dandanas koriste u kolokvijalnom govoru, a refelksija su stoljetne netrpeljivosti prema turskom, a i muslimanskom. Odnosi s „drugim" definirani su nasiljem, a logična posljedica jest kulturalno i kolektivno pamćenje kroz usmenoknjiževne oblike na svim razinama usmene književnosti. Primjerice, samo u izrekama kao što su *Proša' je kraj mene k'o kraj turskog groblja*, *Češe se oda me k'o krme o džamiju* ili *U sto vira za sto lira* jasni su obrasci netrpeljivosti koji se očituju u pejorativnom i ponekad blasfemičnom izričaju. Tako se kod Turaka spominje *pasja vira* i sl.

Proći pored neke osobe *k'o kraj turskog groblja* znači ne obraćati pozornost na tu osobu ili čak okrenuti glavu u gnušanju. Izreka koja govori o neprimjerenom kontaktu svinje i džamije jasna je u diferencijacijskom kontekstu muslimanske zabrane konzumiranja svinjetine, a ovdje se ide i korak dalje, pa je uočljiv pejorativan odnos prema džamiji. Time se ponovno percepcija prema muslimanskom prenosi u svakodnevicu jer se implicira na spoj kulturoloških osobina koje ne smiju biti spojene. *U sto vira za sto lira*[40] uzrečica je kojom se nastoji opisati percepcija Neretvana koji Turke vide kao nepovjerljive, prevarantske, prevrtljive ljude koji su nadasve koristoljubivi, nečasni i nevjerni dogovoru. Uzrečicom se izražava uvjerenje da bi Turci prešli na sto vjera za sto lira

[40] Osmanlijska lira, turska lira. Službeni novac Carstva.

i time „prodali“ sva svoja uvjerenja. Izraz *pasja vira* otprije je poznat i kod Alberta Fortisa koji ga pripisuje stanovnicima Dalmatinske zagore u obliku netrpeljivosti i nepovjerenja prema Talijanima i svim drugim narodima s kojima su u doticaju[41], a raspravu o pod nazivom „Izraz – pasja vira“ napisao je Aldo Vinko Gladić.[42] Tim se izrazom izražava nepovjerenje prema Turcima koji ne održavaju obećanje i koji unatoč privrženosti svojoj vjeri ne održavaju riječ niti se ponašaju u skladu s vjerskim postulatima.

Predodžbe o Turcima u usmenim pjesmama Boke kotorske

Povijest Boke kotorske od kraja 15. stoljeća obilježena je bliskim kontaktom s Turcima koji su osvojili Herceg Novi i Risan i time ugrozili opstanak Bokelja katolika koji su pod zaštitom Mlečana pokušavali preoteti osvojene im krajeve od turske okupacije. Nepovoljna stoljeća prolazila su u konstantnim sukobima i opasnostima te svako stoljeće do pada turskog carstva obilježavaju velike bitke, osvajanja gradova, otmice, vojevanja, hajdučija, megdani, uzimanje roblja, otimanja i ubijanja. Boka kotorska je sa svojim gradovima uz more bila na bliskoj granici s turskim osvajačima i u tim je stoljećima predstavljala granicu između kršćanskog i muslimanskog, bokeljskog i turskog, mediteranskog i osmanlijskog.

O turbulentnim i krvavim vremenima graničarskog života u Boki kotorskoj svjedoče povijesni spisi, dokumenti, isprave i memoari. Kultura sjećanja u najstarijim zapisima nailazi na književne tekstove o sukobima s Turcima u prošlim stoljećima pa ih nalazimo i u najstarijim peraškim pjesmaricama Nikole Mazarovića i Nikole Burovića. Riječ je o rukopisnim zbirkama čije su pjesme zapisivane od 17. do 19. stoljeća na području Boke kotorske. Povijesna je tematika u usmenim epskim pjesmama tih rukopisnih zbirki sveprisutna i najviše se oslanja na sukobe s Turcima. Epski desterac u Perastu dobiva posebnu pozornost kao i ciklus pjesama o hajducima i uskocima.[43] Nikola Burović svojim je zapisivanjem skupio 130 narodnih pjesama u onom

---

41 Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji* (Split: Marjan tisak, 2004), 37.

42 Aldo Vinko Gladić, „Izraz ‘Pasja vira’“, *Zadarska revija*, sv. 39, br. 4 (1990): 457–469.

43 Vanda Babić, *Kulturalno pamćenje – ogledi o hrvatskoj kulturi i književnosti Boke* (Tivat: Hrvatsko nacionalno vijeće Crne Gore, 2016), 46.

obliku koji su one imale krajem 17. stoljeća.[44] Analizom pjesmarica uočeno je kako se pripadnici „oni-tabora“ (Turci) gotovo nikada ne nazivaju pogrdnim nazivima niti ih se omalovažava. Jedino se u dva navrata mogu pronaći stihovi koji izražavaju nepovjerenje i netrpeljivost prema Turcima. No takvo stanje ne treba zavarati jer su epske pjesme iz tih zbirki pune opisa ubijanja Turaka, sječe glava, ratnih okrutnosti i nevolja. Najčešće se opisuje odvođenje u roblje i sječenje protivničkih glava. Zanimljivo je primijetiti kako postoji nekoliko pjesama koje se u obliku varijanti nalaze u Burovićevoj i Mazarovićevoj pjesmarici.[45]

Proučavanjem pjesama epskog karaktera u Mazarovićevoj pjesmarici uočavaju se slični aksiološki postupci kao i drugdje u Dalmaciji. Epska zbilja i aksiološki potencijal pronose se kroz leksičku i iskaznu razinu.[46] Većina pjesama ne koristi negativne aksiološke atribucije na leksičkoj razini, ali u sebi sadrže aksiološki postupak u kojem se na sižejnoj razini izražava odnos prema Turcima. Tako, primjerice, sve relevantne pjesme koje spominju kršćanskog neprijatelja najčešće koriste izraze bez aksiološkog potencijala kao što su *Turci*, *silni Turci* i sl. U većini pjesama iskazuju se atributi koji predstavljaju Turke u svjetlu junaštva, snage ili moći.

Od pušaka i od nakarad
Od turskije konja i sokola
Od junaka Osman kapetana[47]

Slično okupljanje za borbu u duelu, megdanu, opisuje pjesma broj 197 u pjesmarici Nikole Burovića:

Sastaše se dvije silne vojske
Sastaše se nasred duga polja
Jedna turska a druga krstjanska
Ali izleze Turčin dobar junak
S bojnijem kopljem na konju dobromu[48]

[44] Babić, *Kulturalno pamćenje*, 46.
[45] Pjesma broj 125 u Mazarovićevoj pjesmarici varijanta je pjesme br. 202 u Burovićevoj pjesmarici. Isto je pjesma br. 1 verzija one u Burovićevoj pjesmarici pod brojem 190.
[46] Dukić, *Figura protivnika*, 16–24.
[47] Aleksandar Radoman i Adnan Čirgić, ur., *Pjesmarica Nikole Mazarovića*, pjesma br. 7 (Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost, 2018), 38.
[48] Radoman i Čirgić, ur., *Pjesmarica Nikole Mazarovića*, pjesma br. 197, str. 302.

Slični su i drugi primjeri gdje se pozitivno prikazuje Turke, ali ne u njihovu slavu, nego u korist junaka koji se protiv njih bore. Čest je motiv postizanja najveće časti na megdanu, instituciji dokazivanja istinskog junaštva.[49] Tako se u pjesmi o risanskom napadu na Perast pjeva:

A te vrle risanske delije
I tu staše hladno vino piti
Među sobom turski govoriti[50]

U pjesmi o junačkoj bitci između Bokelja i Turaka neprijatelja se oslovljava sa *silna turska vojska*, a već kasnije u pjesmi se istu poraženu tursku vojsku opisuje kao veliku i jaku: *tu silni izginuše Turci*.[51]

U pjesmi o glasovitom peraškom boju Turci se opisuju također u aksiološkoj atribuciji koja označava važnog i znamenitog neprijatelja kojeg su kršćani pobijedili:

Rizman aga junak glasoviti
. . .
dođe vrli ago Mehmed ago[52]

Nije to rijedak aksiološki postupak u usmenoj epici jer se time legitimira važnost i slava protivnika kojeg poražavaju pripadnici „mi-tabora" i time stječu slavu veću od njegove. Međutim, već u nastavku pjesme eksplicitno se opisuje kako su Peraštani uzeli svoj dio pobjedničkog plijena:

Kad to čuo Koloviću Krile
On odśeče Memedovu glavu
A ostali mladi Peraštani
Sedamdeset i tri glave ośekoše[53]

Slično je i u pjesmi „Pjesna Svati od Novoga u Bileću" gdje se opisuje tragična svadbena povorka Turaka koju napadnu peraški hajduci

[49] Davor Dukić, *Tematološki ogledi* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2008), 53.
[50] Radoman i Čirgić, ur., *Pjesmarica Nikole Mazarovića*, pjesma br. 112, str. 201.
[51] Radoman i Čirgić, ur., *Pjesmarica Nikole Mazarovića*, pjesma br. 133, str. 264, 265.
[52] Radoman i Čirgić, ur., *Pjesmarica Nikole Mazarovića*, pjesma br. 114, str. 209, 210.
[53] Radoman i Čirgić, ur., *Pjesmarica Nikole Mazarovića*, pjesma br. 114, str. 211, 212.

i potpuno je unište. Tako se na početku pjesme opisuje ljepota i slava mladenaca i svadbene povorke koja pod slutnjom da će se dogoditi zlo kreće put Herceg Novog:

Velja se je četa podignula
Od Novoga carevoga grada
Kad se ženi faljeni Alaga
Lijepe je svate sakupio
Sedam stotin svatova junaka
Sve Novljana i izbor Rišljana[54]

Međutim, kako pjesma ide prema kraju, tako se svečani ton pjesme preobražava u tragediju gdje stihovi ne oklijevaju opisati zlodjela mladih hajduka Peraštana koji:

Pogubiše sedam stotin svata
I ufatiše trideset i pet bula
I pred njima ljepotu đevojku
. . .
Pośekoše ljepotu đevojku
I trideset i pet bula.[55]

Autor pjesme ne komentira opjevani događaj, nego ga iznosi kao dokument vremena jer pjesma završava veselim povratkom hajduka u Perast. Budući da su otmice i krvoprolića svadbenih povorki bili relativno česti događaji u obiteljskim prošlostima kršćana na granici s Turcima, nije nepoznato da su hajduci također robili turske svadbene povorke iz osvete ili iz dokazivanja junaštva i borbene spretnosti. Treba imati na umu da su svadbene povorke u prošlosti bile u potpunosti naoružane skupine koje su jamčile sigurnost slavlja i mladenaca. Takav događaj opjevan je u pjesmarici Nikole Burovića gdje je Ivo Senjanin ubio cijele svatove, a preživjela se mladenka obraća otkinutoj djeverovoj glavi:

Stala je jadna glave izbirati
I našla je jadna vojna glavu
Ne hćela je od srama ljubiti

---

[54] Radoman i Čirgić, ur., *Pjesmarica Nikole Mazarovića*, pjesma br. 127, str. 249.
[55] Radoman i Čirgić, ur., *Pjesmarica Nikole Mazarovića*, pjesma br. 127, str. 251.

Neg je stala suncu obraćati
Ter je stala glavi govoriti[56]

Također je iz povijesnih zapisa poznato kako je odvođenje roblja posljedica ratnog plijena kao drevne vojne prakse mnogih, ako ne i svih, naroda. Iz današnje perspektive nema opravdanja za stjecanje plijena i robova na štetu poražene strane, no u prošlosti nije bilo tako. O tome svjedoče i primjeri iz Mazarovićeve pjesmarice. Plijen se uzima s obje zaraćene strane kao nagrada, a odsječene glave služe kao vojni trofej junaka istaknutih u borbi. Takvi barbarski postupci bili su prisutni u prošlosti ratovanja gdje se borilo „prsa o prsa", a tragično je da je takva praksa bila prisutna i u 21. stoljeću, a obavljali su je teroristi tzv. IDIL-a (engl. ISIL). Epske su pjesme podsjetnik da barbarstvo nema vremensku omeđnicu i da ono nije obilježje daleke prošlosti.

U pjesmama ove rukopisne zbirke često se spominju odsjecanja glave, bilo da je riječ o samom žaru borbe bilo o trofejnom skupljanju nakon poraza neprijatelja. Sakaćenje u borbi ili nakon borbe konstantni je motiv koji se proteže kroz mnoge pjesme i na taj način one koriste realističke, necenzurirane motive koji poput memorata služe da u kolektivnom sjećanju ostane razorna snaga rata:

Jadne pjesne žalosne popijevke
Njeka plače brata iśečena
A uz hrabra mlađahna đevera
Njeka brata puškom ubijena
Bratučede bez bijelije ruka
Vjerenike bez rusije glava.[57]

Verzija ove pjesme nalazi se u Burovićevoj pjesmarici gdje se, iako stilski ljepše, opisuje isti događaj. I u jednoj i u drugoj pjesmarici ističe se bježanje Kotorana koji su u boju ostavili na milost i nemilost Peraštane.[58]

Vojničko trofejno sječenje glava i njihovo odnošenje spominje se u još jednoj pjesmi gdje Bokelji dovikuju Đerim Begoviću i Aliji Mamur Pašiniću:

---

[56] Aleksandar Radoman i Adnan Čirgić, *Pjesmarica Nikole Burovića*, pjesma br. 205 (Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost, 2017), 321.

[57] Radoman i Čirgić, ur., *Pjesmarica Nikole Mazarovića*, pjesma br. 1, str. 24.

[58] Radoman i Čirgić, ur., *Pjesmarica Nikole Burovića*, pjesma br. 190, str. 289–291.

Kunemo ti se Bogom i vjerome
Nećete poći ni ponijet glave[59]

Sam se eksplicitan čin ne opisuje vjerojatno zato što mu nije mjesto u pjesmi, pa se ograničava samo na pojam *sječe glava* i time kratko opisuje krvav pohod:

I tu Turke jadne pogubiše
. . .
I svi ostali od Boke junaci
Više od trista osijecali glava[60]

U ovoj se pjesmi najviše očituje aksiološka atribucija Turaka gdje se ne suzdržava u negativnom prikazu neprijatelja u vjeri i naciji. U združenoj bitci Bokelja, „latina" iz Dalmacije, Talijana, „Rvata" pape, Maltežana, Toskanaca i Mlečana protiv Turaka, pripadnici kršćanskog „mi-tabora" prikazuju se u jako pozitivnom svjetlu unatoč realističnom opisu bitke koja je imala oscilacije u intenzitetu. Sukladno netrpeljivosti prema Dubrovčanima, u ovoj se pjesmi njih prikazuje kao izdajice koje su u dosluhu s Turcima u Herceg Novom te im javljaju kada će drugi kršćani napasti. Na kraju pjesme nudi se svojevrsna molitvena struktura kojom se zaključuje cijela bitka uz želje da se Boka „očisti" od Turaka:

Podaj nami junačko dobiće
Da dobijemo neprijatelje naše
Da išćeramo iz Evrope Turke
Da ova strana čista nam ostane
Da Muhamed među nam ne smrdi
Tvoja sveta vjera nek se uzviši
Po svem svijetu vjera tvoja[61]

Jasno je vidljiva netrpeljivost i mržnja koja proizlazi iz krvave borbe za opstanak pod okupatorom kojeg se atribuira kao vjerskog i stranog neprijatelja koji onečišćuje prostor u kojem žive Bokelji, pa i Europljani. Budući da se u pjesmi spominje kršćanski savez s medite-

---

[59] Radoman i Čirgić, ur., *Pjesmarica Nikole Mazarovića*, pjesma br. 10, str. 48.
[60] Radoman i Čirgić, ur., *Pjesmarica Nikole Mazarovića*, pjesma br. 115, str. 217.
[61] Radoman i Čirgić, ur., *Pjesmarica Nikole Mazarovića*, pjesma br. 115, str. 220.

ranskog prostora Europe, uočava se na molitvenom dijelu identifikacija s europskim vjerskim i teritorijalnim kontekstom. U tom se kontekstu aksiološkim atribucijama vjerske pripadnosti i časti opisuje kršćanske vojnike:

Na njima su mladi kavaljeri
Koji idu krvcu prolijevati
A za svetu krvcu Jezusovu[62]

Netrpeljivost koja rezultira krvavim posljedicama opisana je u pjesmama u kojima turski junaci bivaju osakaćeni ili ubijeni na isti način, tj. odsijeca im se desna ruka i glava:

Bijelo mu je lice nagrdio
Desnu mu je ruku ośekao.[63]

Turski megdandžija Osman kapetan vraća se iz duela protiv Vicka Bujovića, ali bez desne ruke. Odsijecanje desne ruke spominje se i u 109. pjesmi gdje se opisuje sukob i vojevanje Bokelja protiv španjolskog vojvode D. Karla koji je javno osramotio dvije službenice iz obitelji Bujovića. Sudeći po sakaćenju, radilo se o Karlovoj obljubi djevojaka. Kasnije se u pjesmi spominju sakaćenja koja su nehumana i osveta u kojoj stradava i nevina Karlova nevjesta Izabela. Peraštani se osvećuju D. Karlu na krajnje surov način:

43 Španjula pogubiše
A D. Karla živa ufatiše
I s njim mladu ljubu Izabelu
Koja bješe španjulska nevjesta
Izabelu mladu obljubiše
A pred oči vojvode D. Karla
. . .
D. Karlu smo mladi odvrnuli
Još mu desnu osiječu ruku
I sramotna justa osijecaju
Koja ljubiše mlade sirotice.[64]

---

[62] Radoman i Čirgić, ur., *Pjesmarica Nikole Mazarovića*, pjesma br. 115, str. 213.
[63] Radoman i Čirgić, ur., *Pjesmarica Nikole Mazarovića*, pjesma br. 7, str. 40.
[64] Radoman i Čirgić, ur., *Pjesmarica Nikole Mazarovića*, pjesma br. 109, str. 191.

Odsijecanje desne ruke simboličan je, objektivan i krvav način sakaćenja neprijatelja. U ovom slučaju služi za sramoćenje, a u drugim je slučajevima simbol jer se odsijeca ona ruka koja mačevatelja čini snažnim. To je upravo ona ruka kojom se mačuje, snažna ruka. Otkidajući neprijatelju desnicu u kontekstu sakaćenja oduzima mu se snaga na simboličan i objektivan način. Silovanje u ovoj pjesmi dodatni je gnjusni osvetnički zločin koji trpi nevina žrtva zbog nevjere i zlodjela svojeg muža. Tema ove pjesme opjevana je i u Burovićevoj pjesmarici, ali u stilu bugarštice pod brojem 2. Pjesma pripovijeda na sličan i stilski bogatiji način o osveti Peraštana koji postupaju identično kao što je opisano u epskoj pjesmi u pjesmarici Nikole Mazarovića.[65]

Surova stvarnost tog vremena nosila je sa sobom krvave posljedice već spomenutih odsijecanja glava i uzimanja plijena, a koji se često spominju u pjesmama ove pjesmarice:

Pośeče ga Koloviću
Rusu glavu odnese mu
I odore ponese mu
Svilen ćurak i andžara
I srebrena džeferdara
A pusti konjic uteče mu[66]

Odsijecanje glava u boju spominje se u gotovo akcijskom momentu kada pjesnik s užitkom pjeva o strahoti ratovanja i žaru bitke:

Da se kome nagledati druže
Đe ono turske odlijeću glave
Da ti je bilo pogledati pobre
Kako paša uz Kotobje struže[67]

O sličnim krvavim rezultatima bitke govori se i u pjesmi koja opisuje pomorsku bitku. Ratne strahote i potrošnost ljudskih života vidljive su u naturalističkom opisu:

Zato pada jedan na drugoga
Nasred broda zato učiniše

---

[65] Radoman i Čirgić, ur., *Pjesmarica Nikole Burovića*, pjesma br. 2, str. 22–24.
[66] Radoman i Čirgić, ur., *Pjesmarica Nikole Mazarovića*, pjesma br. 102, str. 169.
[67] Radoman i Čirgić, ur., *Pjesmarica Nikole Mazarovića*, pjesma br. 103, str. 172.

Strašna rpa grdno zamršena
Od mrtvijeh i ranjenijeh ljudi[68]

Ratne grozote koje se događaju u centru bitke opisane su naturalistički i u pjesmi gdje se opisuje bitka kod Drača u kojoj sudjeluju i Bokelji pod kapetanom Đurom Banovim.

Njeki muka probivenom glavom
Njeki stiska ranu na prsima
Iz koje mu potok krvi teče
Onome je trbuh isprovaljen
Od komada zrna gvozdenoga
I sred poda ispod rane ječi
. . .
Prijekom smrti svaki umiraše
Njekom ruka pade odśečena
Njekom glava visi ramena
Njeki pada probijen ispod grla[69]

U ovim slučajevima opisuje se grubost i surovost ratovanja u kojem patnja i muka koju proživljavaju vojnici zasjenjuje čast, viteštvo, junaštvo i hrabrost. Svatko može postati žrtva u ratovanju. U tom kontekstu pjesnik ne ističe junaštvo jedne ili druge strane, već fokus stavlja na posljedice ratovanja koje su ujedno i antiratne opaske i realitet koji se donosi slušatelju koji će biti budući svjedok ratovanja i u bliskom susretu sa smrću. Međutim, u drugim se pjesmama sižejno težište stavlja na časno i nečasno vojevanje gdje se aksiološkim postupkom sižejnog tipa opisuje Turke koji su vjerolomni i bez časti. Ratovanje na prijevaru u epskoj se pjesmi smatra nečasnim pa se tako u stihovima navodi kako su Turci ulovili Grila iz Perasta koji se proslavio kao *gusar od Malte*:

Kada Turci Grila pogubiše
I njegova brata rođenoga
Na prijevaru ispod Drača grada
Povedoše Grilovu ljubovcu
I nje sestru, i nje službenicu
U sužanjstvo paše skadarskoga[70]

---

[68] Radoman i Čirgić, ur., *Pjesmarica Nikole Mazarovića*, pjesma br. 140, str. 300.
[69] Radoman i Čirgić, ur., *Pjesmarica Nikole Mazarovića*, pjesma br. 139, str. 288–291.
[70] Radoman i Čirgić, ur., *Pjesmarica Nikole Mazarovića*, pjesma br. 141, str. 302.

Turska prijevara ponovno se spominje u istoj pjesmi gdje se vidi kako pjesnik aksiološkim postupkom identifikacije žali za junakom pjesme:

Nego žalim Grila gospodara
Koga Turci pod Drač ufatiše
Na prijevaru da ih Bog ubije[71]

Prijevara i vjerolomstvo smatraju se vrlo nečasnim djelima u ratovanju i kršćansko-turskom odnosu. Tako se u pjesmi „od braće Vickovića" opisuje tursko vjerolomstvo i nečovječno ponašanje u krvoločnoj obijesti. Majka moli sinove da ne idu kod Turaka u Herceg Novi jer se boji da će njihovo obećanje o sigurnosti osmero braće Vickovića biti razvrgnuto i pogaženo.

Mili Bože manita junaka
Što mi Ture prijevaru radi
Niti vodi milu braću svoju
Jer su Turci vjere i nevjere
Oni sinko radu prijevari[72]

U ovoj pjesmi majka simbolizira starije generacije koje odlikuje mudrost i pronicljivost, a nadasve iskustvo u odnosima s Turcima, a njezini mladi sinovi predstavljaju gotovo naivnu novu generaciju koja časno drži do zadane riječi i očekuje da će i njihov neprijatelj do nje držati. Međutim, kako je majka u pjesmi bila u pravu, svih osam Vickovića pogiba na prijevaru u Herceg Novom.

Đe su pili tu su i pospali
Kad viđeše 30 Turaka
Pogubiše 8 Vickovića
I ruse im odśekoše glave
Pak se s glavam po trpezi igru
Kako da su od zlata jabuke[73]

Prijevara je još snažnijeg odjeka zato što se u pjesmi spominje da je organizator krvave večere aga Ale, pobratim devetoga brata Šimuna

---

[71] Radoman i Čirgić, ur., *Pjesmarica Nikole Mazarovića*, pjesma br. 141, str. 303.
[72] Radoman i Čirgić, ur., *Pjesmarica Nikole Mazarovića*, pjesma br. 137, str. 275.
[73] Radoman i Čirgić, ur., *Pjesmarica Nikole Mazarovića*, pjesma br. 137, str. 277.

Vickovića, koji im obećava sigurnost: *A evo ti moju vjeru davam*. Tako majčina slutnja ostaje kao sintagma koje su se mnogi stanovnici pograničnih područja držali, a drže se još i danas: *Jer su Turci vjere i nevjere / Oni sinko radu prijevari*. Do jednakog zaključka dolaze mnogi pogranični stanovnici koji čuvaju sjećanje na prijetvornost u ratovanju i vjerolomstvo u odnosima.

Peraški boj i peraški ceremonijali u kontekstu kulturalnog pamćenja

Peraški boj je opći naziv za glasovitu bitku u kojoj su se Peraštani 15. svibnja 1654. godine obranili od mnogobrojnog turskog okupatora.[74] Bitka je ostala u kolektivnom sjećanju Peraštana, a i drugih Bokelja, posebno zato što je u tom trenutku obrana bila od velikog geopolitičkog značaja jer Perast nije osvojen i zato što su Peraštani kvalitetnom pripremom napravili iskorak u vojnom umijeću s obzirom na to da su točno trideset godina prije pretrpjeli teški poraz u kojem je u roblje odvedeno oko četiristo stanovnika Perasta i okolice. Peraški boj u Mazarovićevoj pjesmarici opjevavaju tri pjesme. To su pjesme broj 102, 114, 118 i svaka na svoj način opisuje događaj koji je ostavio veliki trag u kolektivnom sjećanju Peraštana. Pobjeda nad mnogobrojnim Turcima imala je odjeka i u krajevima koji su bili daleko od Boke kotorske. Tome svjedoči i svečani događaj kada je Petar Zrinski, praunuk Nikole Šubića, osobno posjetio Perast i u tom posjetu poklonio Peraštanima svoj mač koji se i danas čuva u Muzeju grada Perasta.[75] Peraški boj u kontekstu peraških ceremonijala, rituala sjećanja na čudesnu obranu od Turaka, dio je kulture Crne Gore, ali je prije svega neprijeporno i hrvatska kulturna baština.[76] Peraštani zaslugu za obranu od Turaka pripisuju zaštiti Bl. Djevice Marije, svoje pokroviteljice. Općina Perast iz zahvalnosti se zavjetovala da će svake godine na taj dan pobjede obaviti svečanu ophodnju sa slikom Bogorodice preko cijeloga grada, što se održalo i do danas.[77] Ophodnja slike preko grada zasniva se na kolektivnom sjećanju u kojem su Peraštani, čim su saznali da Turci organiziraju napad na Perast, prenijeli sliku Bogorodice s otoka Gospe od Škrpjela u sam grad i time se predali zagovoru

---

[74] Vanda Babić, „Boka kotorska, zaljev svetaca i hrvatske kulture" (Zagreb – Tivat: Hrvatsko nacionalno vijeće Crne Gore, *Jutarnji list*, 2019), 46.

[75] Babić, „Boka kotorska", 46.

[76] Babić, *Kulturalno pamćenje*, 39.

[77] Babić, *Kulturalno pamćenje*, 37.

Bl. Djevice u spasenje. Prvi dokaz o svečanoj procesiji odluka je Malog vijeća iz 1726. godine, koja se nalazi u Nadžupskom arhivu u Perastu. Ta je odluka sačuvana zajedno s Knjigom ceremonija peraške općine iz 1743. u kojoj se nalazi točan opis odvijanja proslave.[78] Svečana ophodnja sa slikom Gospe s otoka Gospe od Škrpjela u kontinuitetu se održava od 15. svibnja 1654., i to je zabilježeno u dokumentu iz 1754., ali i u epskim ostvarenjima peraških pjesnika.[79] Mnoge narodne i umjetničke pjesme iz Boke kotorske vezane su za taj događaj, a trajan opći spomen na pobjedu jest velika „srebrna ploča“ (zavjetni dar) što se svake godine prislanja na Gospinu sliku te natpis koji je Andrija Zmajević dao uklesati na hrvatskom jeziku u pročelje župne crkve tako da podsjeća na boj i pobjedu nad Turcima.[80]

Osim te svečanosti u spomen na istu pobjedu u ovom se kraju održavao običaj gađanja kokota (pijetla). Uz sudjelovanje Bokeljske mornarice natjecatelji bi gađali kokota na dasci koja je stajala na površini mora. Pobjednik natjecanja dobivao je ručnik s ispisanom godinom pobjede nad Turcima (1654.) i godinom održavanja natjecanja. Peraški je ceremonijal ritual koji spada u područje kulturnog pamćenja jer predstavlja oblik predaje i uprizoravanja kulturnog smisla.[81]

Zaključna razmatranja

Hrvatska usmena epika Dalmacije, posebno u ciklusu junačkih pjesama, nudi književnoumjetničku i kulturnopovijesnu okosnicu događaja i odnosa koji su nastali u nestabilnim vremenima sukoba kršćanskog i islamskog svijeta, hrvatskog i osmanlijskog svijeta. Takve ratne okolnosti i susreti s „drugim“ stvorile su povoljno tlo za nove ideološke i identitetske obrasce koji se oblikuju ne samo životom u dodiru, nego se reflektiraju i na usmenu epsku deseteračku pjesmu koja se gotovo identificira tim sukobom i netrpeljivošću suprotnih strana. Odnosi s „drugim“ definirani su nasiljem i logična posljedica jest kulturalno i kolektivno pamćenje kroz usmenoknjiževne oblike na svim

---

78 Saša Brajović, *U Bogorodičinom vrtu. Bogorodica i Boka Kotorska – barokna pobožnost zapadnog hrišćanstva* (Beograd: Plato, Biblioteka Posebna izdanja, 2006), 266, 267.

79 Brajović, *U Bogorodičinom vrtu*, 267.

80 Babić, „Boka kotorska“, 46–47. Natpis glasi: *POSLEDGNA VREMENA I NARODI DA NEBIZABORAVILI SLAVITI DESNIZU BOXIU KOJA NA XV SVIBNJA GOD. MDCLIV. OBRANI PERAST OD CUDNOVATE SILLE TURSKE PODA PERASTANOM SLAVNO DOBITIE OVA VIECNA USPOMENA POSTAVI SE.*

81 Babić, *Kulturalno pamćenje*, 37–38.

razinama usmene književnosti. Primjerice, samo u izrekama kao što su *Proša' je kraj mene k'o kraj turskog groblja*, *Češe se oda me k'o krme o džamiju* ili *U sto vira za sto lira* jasni su obrasci netrpeljivosti koji se očituju u pejorativnom i ponekad blasfemičnom izričaju. Tako se kod Turaka spominje *pasja vira* i sl. Usmena književnost, a posebno epska pjesma i memorati u dolini Neretve reflektiraju višestoljetno identitetsko oblikovanje u antiturskom svjetlu. Život Neretvana u konstantnom dodiru s Turcima rezultirao je stvaranjem specifičnog identitetskog koda koji se prenosio i u odgoju s generacije na generaciju te je uzrokovao razvoj netrpeljivosti prema stranom, drugom i tuđem. Neretvani su baštinili epsku deseteračku pjesmu kojom se prenosio identitetski obrazac koji je definirao negativan stav prema Turcima s kojima su bili na suprotnim stranama granice. Usmene lirske pjesme u neretvanskoj dolini pjevaju ponajviše o ljubavi mladih bilo da je riječ o ljubavnim pjesmama bilo baladama. No usmene epske pjesme u ovom kraju obilježene su teškom poviješću koju su Neretvani živjeli. U putopisima s kraja 19. i početka 20. stoljeća vidi se kako Neretvani izražavaju gnušanje i prema Dubrovčanima i prema Mlečanima jednako kao i prema Turcima. Stanje je to uvjetovano teškim životom i nestabilnostima.

Usmene epske pjesme Boke kotorske, posebice one iz rukopisnih zbirki Nikole Burovića i Nikole Mazarovića, nude jasnu sliku o percepciji Turaka i spektru aksioloških atribucija pripadnika „mi-tabora" i „oni-tabora". Kao i u drugim epskim pjesmama u Dalmaciji, epske pjesme Boke okarakterizirane su konstantnim ratovanjima, uzimanjem roblja kao plijena, zlodjelima s turske strane, hrabrom borbom Bokelja, napose Peraštana, u očuvanju svog teritorija i samobitnosti. Zanimljivo je kako se u rukopisnim zbirkama nalazi veliki broj bugarštica, počasnica i pjesama za kolo, dok se epske pjesme okupljaju oko tema povijesnih sukoba s Turcima. Također, opaža se kako se u pjesmama Mazarovićeve rukopisne zbirke često spominju odsijecanja glave, bilo da je riječ o samom žaru borbe bilo o trofejnom skupljanju nakon poraza neprijatelja. Sakaćenje u borbi ili nakon borbe konstantni je motiv koji se proteže kroz mnoge pjesme i na taj način one koriste realističke, necenzurirane motive koji poput memorata služe da kolektivno sjećanje zapamti razornu snagu rata. Baladičnost bugarštica i lirski moment prisutni su i u epskim pjesmama dviju pjesmarica iz Boke jer se uočava kako je struktura epskih pjesama gotovo jednoepizodna i fokusirana na samo jedan lik i jedan događaj i često su kraće forme od sedamdesetak stihova. Aksiološke atribucije u leksičkom su smislu u bokeljskim

epskim pjesmama uglavnom neutralne ili uzvisuju neprijatelja u slučajevima gdje se pripadnik „mi-tabora“ bori protiv njega.

U tim se osnovama razlikuju stilovi epskih deseteračkih pjesama u dolini Neretve i u Boki kotorskoj.

Zaključno se može primijetiti kako je dolina Neretve položajem i povijesnim kontekstom navezana na zapadnu Hercegovinu i Dalmatinsku zagoru te je opusom epskih pjesama bliska tom izričaju temama i stilom koji se očituje u epskoj pjesmi namijenjenoj pjevanju uz gusle. S druge strane, promatrajući aksiološke atribucije bokeljskih epskih pjesama, uočava se da je mediteranski aspekt Boke kotorske predominantan s naglaskom na bugarštice u kojima one nastaju i žive. Iako su oba područja u dijelu svoje povijesti stoljećima bila na krvavoj granici s Turcima, prostorni položaj i usmjerenost prema unutrašnjosti ili prema moru uvjetovao je i odnos prema epskoj deseteračkoj pjesmi koja se nešto intenzivnije afirmirala primjerice u dolini Neretve nego u Boki kotorskoj. Sam broj turcizama mnogo je manji u bokeljskoj epskoj pjesmi, a prisutniji su romanizmi koji upućuju na mediteranski aspekt te vrste usmenoknjiževnog izričaja.

S druge strane, dolina Neretve jasno pripada onom „brdskom“ mentalitetu koji je životom na granici usvojio veliki broj turcizama, a koji se javljaju u svakodnevnom govoru i danas, bez razumijevanja da se radi upravo o njima. Neretvani su i danas nepovjerljivi prema novom i prema promjenama uopće jer su tijekom povijesti nesvjesno gradili mentalitet u kojem opstanak ovisi o koherentnosti zajednice i čvrstom očuvanju lokalne tradicije zasnovane na katoličkoj vjeroispovjesti i hrvatskoj etničkoj pripadnosti.

I na kraju, osim Arhiva HAZU, Bogišićeva arhiva u Cavtatu, Peraški župski arhiv posebno je bogat rukopisnim pjesmaricama koje u sebi sadrže najveći dio bugarštica i epskih pjesama koje govore o Peraškom boju koji je kulturom sjećanja oživotvorena slika u peraškim ceremonijalima, možda i jedan od najboljih primjera koncepata kulturalnog pamćenja, gdje imamo kulturalno označen događaj koji komunicira unutar jedne književnosti, a ima slojevito i višeznačno kulturalno značenje i kompleksne unutrašnje veze s maticama kojima pripada. Dakle, po Assmannu imamo školski primjer kulturalnog pamćenja koje se poklapa sa svim onim što unutar jedne grupe funkcionira kao smisao pa zato ovaj primjer formira jedan prostor u koji bez lomova ulaze i mimetičko i pamćenje stvari i komunikativno pamćenje. Peraški ceremonijal ritual je koji spada u područje kulturalnog pamćenja s obzirom na to da predstavlja oblik predaje i uprizoravanja kulturnog smisla.

Nadopunjeno pjesmama iz rukopisnih zbirki koje su donedavno bile nepoznate široj javnosti i u ovom se radu citiraju prema transkipciji priređivača pjesmarice Nikole Burovića i Nikole Mazarovića u crnogorskom jezičnom idiomu one transferiraju u prostor „drugog" i „drugačijeg" čime se ne gubi ništa od njezine izvornosti, a kulturom sjećanja tvori se nova slika književnosti i njezine mogućnosti da nam u 21. stoljeću oživi slike i motivski nas prodrma tako da bolje vidimo sličnosti, ali i razlike, što će biti predmet sljedećeg rada.

Literatura

Babić, Vanda. „Boka kotorska, zaljev svetaca i hrvatske kulture." Zagreb – Tivat: Hrvatsko nacionalno vijeće Crne Gore, *Jutarnji list*, 2019.

Babić, Vanda. *Kulturalno pamćenje – ogledi o hrvatskoj kulturi i književnosti Boke*. Tivat: Hrvatsko nacionalno vijeće Crne Gore, 2016.

Bošković-Stulli, Maja. *O usmenoj tradiciji i životu. Uporaba narodne pjesme*. Zagreb: Konzor, 1999.

Brajović, Saša. *U Bogorodičinom vrtu. Bogorodica i Boka Kotorska – barokna pobožnost zapadnog hrišćanstva*. Beograd: Plato, Biblioteka Posebna izdanja, 2006.

Čelebija, Evlija. *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*. Sarajevo: Svjetlost, 1967.

Dukić, Davor. *Figura protivnika u hrvatskoj povijesnoj epici*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1998.

Dukić, Davor. *Sultanova djeca. Predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*. Zadar: THEMA, 2004.

Dukić, Davor, ur. *Usmene epske pjesme I*. Stoljeća hrvatske književnosti. Zagreb: Matica hrvatska, 2004.

Dukić, Davor. *Tematološki ogledi*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2008.

Čubelić, Tvrtko, ur. *Epske narodne pjesme*. Zagreb: Školska knjiga, Moja biblioteka, Izbor iz narodne književnosti, 1956.

Delorko, Olinko, ur. *Narodne epske pjesme I*, Pet stoljeća hrvatske književnosti. Zagreb: Matica hrvatska, Zora, 1964.

Fortis, Alberto. *Put po Dalmaciji*. Split: Marjan tisak, 2004.

Gladić, Aldo Vinko. „Izraz 'Pasja vira'". *Zadarska revija*, sv. 39, br. 4, (1990): 457–469.

Osredečki, Eduard, ur. *Hrvatske narodne junačke pjesme starijih razdoblja*. Željezno-Beč: Biblioteka „Slavenska baština", Hrvatsko štamparsko društvo, 1985.

Kosor, Karlo. *Junačke narodne pjesme iz Imotske krajine: nova pjesmarica*. Pretisak. Sakupio Silvestar Kutleša. Imotski: Matica hrvatska Imotski, 1993.

Kutleša, fra Silvestar. *Junačke narodne pjesme iz Imotske krajine: nova pjesmarica*. Pretisak. Sakupio Silvestar Kutleša. Imotski: Matica hrvatska Imotski, 1993.

Schmaus, Alois. „Iz studija o krajinskoj epici." U *Usmena književnost – izbor studija i ogleda*, ur. Maja Bošković-Stulli. Zagreb: Školska knjiga, 1971.
Volarević Špirić, Željko. „Dvi-tri crtice iz prošlosti župe," *List župe Gospe Snježne*, br. 5 (2005). Vid: Župni ured Vid. Pristupljeno 15. studenoga 2019. https://www.vid.hr/zupni-list/5broj/5-dvitricrtice.htm.

Izvori – rukopisne zbirke

Bošković-Stulli, Maja. *Folklorna građa s Pelješca i Neretve* 1956. IEF rkp. 257, 1956.
Delorko, Olinko. *Narodne pjesme iz okolice Metkovića i s jednog dijela poluotoka Pelješca*. IEF rkp. 434, 1964.
Ivančan, Ivan. *Folklor donje Neretve i poluotoka Pelješca*. IEF, rkp. 447, 1964.
Marković, Pero. *Hercegovačke narodne pjesme*. IEF. rkp. 247, 1886.
Stepanov, Stjepan. *Folklorna građa iz Metkovića i s Pelješca* 1964. IEF rkp. 718, 1964.
Radoman, Aleksandar i Adnan Čirgić, ur. *Pjesmarica Nikole Burovića*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost, 2017.
Radoman, Aleksandar i Adnan Čirgić, ur. *Pjesmarica Nikole Mazarovića*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost, 2018.

Antemurale Christianitatis **of Croatian Oral Literature: Frontiersman Mentality of Dalmatia Through Oral Epsonic Song and Cultural Memory in Croatian-Ottoman Wars**

Summary: The paper presents the motives of cultural memory which were recorded in the oral epic poems and in the tradition in Dalmatia (the Neretva Valley and Boka kotorska). The territory of Dalmatia bordered with the Ottoman Empire at the time of the Croatian-Ottoman wars, thus the oral literature of this area produced oral epic poem as a reflection of forced war and fateful contacts. Living on the frontier of Christianity and Islam has brought up a special frontier mentality which can be traced in modernity, not only through the preservation of the heritage festivities, but also through collective memory which defines the importance of the survival of everything that is geologically and culturally on margin with the threatening "other".
Keywords: oral literature, cultural memory, Croatia, Dalmatia, the Neretva Valley, history, frontiersmen, Boka kotorska